अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १८.१॥

ॐ ॥ पूर्वाध्यायेषु सर्वेषु 'त्रैगुण्यविषया वेदा' (२.४५) इत्यादिना यत्पुमर्थहेतुज्ञानसाधनं विप्रकीर्णतयोक्तं, तदिह मन्दानां बुद्ध्यारोहाय सङ्क्षिप्य निरुप्यते । तथा चतुर्दशाध्यायोक्तं त्रिगुणकार्यं चोच्यते । 'संन्यासश्चैव योगश्च' (५.६) इत्यादिना पञ्चमादौ संन्यासस्य 'त्यागाच्छांतिरनंतरं' (१२.१२) इति द्वादशे त्यागस्य च पुमर्थहेतुत्वमुक्तम् । तयोः स्वरूपनिर्णयाय पृच्छति ॥ संन्यासस्येति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियस्वामिन् । केशिनामकासुरमर्दन । संन्यासस्य त्यागस्य च पृथक् तत्त्वं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि । द्वयोरपि शब्दयोरापाततोऽर्थैक्यप्रतीतेरिति भावः ॥ १८.१॥

श्रीभगवानुवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ १८.२॥

अथाऽप्यस्ति विवक्षाभेदेन भेद इति भावेनोत्तरमाह ॥ काम्यानामिति । वैकल्पिककाम्यानां ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिफलानिच्छया विशेषणत्यागेन काम्यानां कर्मणां त्यागम्, नियतकाम्यानां कारीर्यादीनां स्वरूपाकरणेन त्यागं संन्यासं ज्ञानिनो विदुः जानंति । विचक्षणाः कुशलाः सर्वकर्मणां भगवत्प्रीत्यन्यफलत्यागं त्यागशब्दार्थमाहुः इत्यर्थः ॥ १८.२॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ १८.३॥

'सर्वकर्मफलत्यागमिति' स्वोक्तत्यागस्वरूपावधारणाय प्रातीतिकीं विद्वन्मतविप्रतिपत्तिमुद्भावयति ॥ त्याज्यमिति । एके मनीषिणो ज्ञानिनः दोषवत् बन्धकत्वदोषयुक्तं काम्यकर्म त्याज्यं अकार्यमाहुः । अपरे च मनीषिणः । यज्ञादि न त्याज्यमिति प्राहुः । तपः कृच्छ्रचाँद्रायणादि कर्म यज्ञाङ्गानि । यद्वा नित्यनैमित्तिकानि । मनीषिण इति विशेषणात्प्राचीनपक्षेऽपि फलत्याग एवाभिमतो न स्वरूपत्यागः । अतो न मतयोर्विरोधः ॥ १८.३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ १८.४ ॥

अविरोधप्रकारं प्रतिज्ञापूर्वमुपपादयति ॥ निश्चयमिति । तत्र विप्रतिपन्ने त्यागे विषये निश्चितं मतं मे सकाशात् शृणु श्रुत्वा निष्ठां कुरु । त्यागो हि फलत्यागः, कर्मणि ममतात्यागः, भगवति कर्तृत्वानुसन्धानपूर्वं स्वस्य कर्तृत्वाभिमानत्याग इति त्रिविधः संप्रकीर्तित इत्येके । वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदेनेत्यन्ये ॥ १८.४ ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ १८.५ ॥

निश्चयं शृण्विति प्रतिज्ञातमाह ॥ यज्ञेति । द्वन्द्वैकवद्भावः । कुतः कार्यमित्यत आह ॥ यज्ञ इति । पावनानि पावित्र्यकरणानि । अबन्धकानीति यावत् । यद्वा मनीषिणां ज्ञानिनां मुक्तावानन्दातिशयकराणि । अतः सर्वैरपि वर्णाश्रमोचितकर्माणि कार्याण्येवेति । यतीनामपि ज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितिपांसि च संत्येव । स्त्रीशूद्रादीनामपि विष्णुनामाध्ययनरूपो यज्ञः सत्यवचनमुपवासादितपश्चास्त्येवेति भावः ॥ १८.५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ १८.६ ॥

यज्ञादि न त्याज्यं कार्यमेव तदित्युक्तमयुक्तम् । "त्याज्यं कर्म" इत्युक्तमनीषिमतविरोधादित्यतः सङ्गादित्यागरूपविशेषणत्याग एव तेषामभिमतः न स्वरूपत्याग इति भावेन यज्ञादेः करणप्रकारमाह ॥ एतानीति । प्रागुक्तयज्ञादिरूपकर्माणि ममताभिमानरूपस्नेहाख्यसङ्गं त्यक्त्वा स्वर्गादिफलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानि इति निश्चितं मे उत्तमं मतम् ॥ १८.६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ १८.७॥

स्वरूपत्यागो नेत्येतदुपपादयन् 'त्यागो हि त्रिविध' इत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ नियतस्य त्विति । वर्णाश्रमोचितस्य तु कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते युक्तो न भवति । 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्य निरयं यात्यसंशयमि'ति पाद्मे प्रत्यवायस्मरणात् । स्वरूपत्याग एव त्यागशब्दार्थो न सङ्गफलयोस्त्याग इति मिथ्याज्ञानाख्यमोहात्तस्य यज्ञादिकर्मणः परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ॥ १८.७॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ १८.८॥

दुःखं प्रतिकूलवेदनीयरूपदुःखकारणमित्येव कायक्लेशभायाच्च कर्म त्यजेदिति यत्स राजसत्यागः । तं राजसत्यागं कृत्वा त्यागफलं भगवत्प्रीतिरूपं नैव लभेत् ॥ १८.८॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ १८.९ ॥

कार्यमवश्यं कर्तव्यं अन्यथा प्रत्यवायादिति बुद्ध्या सङ्गं मदीयमिति स्नेहं स्वर्गादिफलं च त्यक्त्वैव नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म यत् क्रियते स त्यागः कर्मानुष्ठानसहितः सात्त्विको मतः ॥ १८.९ ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १८.१०॥

सात्त्विकत्यागिनो विशेषणान्याह ॥ न द्वेष्टीति । अकुशलं तात्कालिकसुखदं न किंतु कायक्लेशदुःखदं कर्म न द्वेष्टि । कुशले पूर्वार्जितपुण्यफले नानुषज्जते नेच्छति । सत्त्वसमाविष्टः सम्यक् सत्त्वगुणेन व्याप्तः मेधावी भगवत्तत्त्वज्ञानी छिन्नसंशयः परापरतत्त्वविषये भगवद्धर्मानुष्ठाने वा सन्देहहीनः त्यागी भगवति सर्वकर्मसमर्पणवान्स सात्त्विकत्यागीर्यर्थः ॥ १८.१०॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ १८.११॥

पूर्वं 'कर्तव्यानीति मे पार्थ' इत्यत्र सङ्गफलत्याग एव त्यागशब्दार्थ इति स्वसिद्धांतो निर्णितः । अधुना त्याज्यं

दोषवदिति पक्षस्य बीजखण्डनाय सर्वकर्मपरित्यागो वा विहितकर्मत्यागो वा न त्यागशब्दार्थः, येन 'त्याज्यं दोषवदि'त्यस्य सर्वकर्मत्यागोऽर्थ इत्युच्यत इति भावेनाह ॥ न हीति । अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम्, 'न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' (३.५) इत्युक्तेः । नापि विहिताशेषत्यागः । 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्य निरयं यांति' इति पर्यवायस्मरणादिति भावः । हि यस्मादशक्यं तस्माद्यस्तु कर्मफलत्यागी स एव त्यागीत्यभिधीयते । अतस्त्याज्यमिति पक्षस्यापि फलत्याग एवार्थ इति भावः ॥ १८.११॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १८.१२॥

अत्यागिनिन्दापूर्वं त्यागिनं स्तौति । अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकादि । इष्टं काम्यकर्मिणामिच्छाविषयीभूतं स्वर्गादि । मिश्रं इष्टानिष्टमेलनरूपं मानुषादि । कर्मणस्त्रिविधं फलम् । अत्यागिनां कर्मफलमत्यजतां प्रेत्य मृत्वा देहान्निर्गत्य स्थितानां भवति । संन्यासिनां तु अनियतकाम्यानां फलत्यागिनाम्, नियतानां स्वरूपत्यागिनाम्, क्वचिदपि इह वा परत्र वा नास्ति । इष्टानिष्टादिरूपं कर्मणः फलमित्यनुषङ्गः । अत्र त्यागिनामिति वक्तव्ये संन्यासिनामित्युक्तिः त्यागिनो हि परार्थं कारीर्यादिनियतकाम्यं कुर्वंति, संन्यासिनस्तु तदपि नेत्येतावंतं त्यागिभ्यो विशेषं सूचयितुम् । फलेच्छाभावेन तेषु त्यागित्वस्यापि सत्त्वात् । न त्विति तुशब्देन त्यागिनां ज्ञानभक्त्यादिद्वारा अपरोक्षतो मुक्तावानन्दातिशयफलं भवतीति सूच्यते । उपपादितमेतत् 'त्यागाच्छांतिरनंतरं' (१२.१२) इत्यत्र द्वादशेऽध्याये भाष्यादौ ॥ १८.१२॥

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १८.१३॥

'काम्यानां' इत्यत्रोक्तदिशा वैकल्पिककाम्यानां फलत्यागः । नियतकाम्यानां स्वरूपत्यागः । 'न तु संन्यासिनां' इत्यत्रोक्तदिशा परार्थमपि नियतकाम्यानां अननुष्ठानमित्येतावन्मात्रं न संन्यासशब्दार्थः । किंतु कर्मणि कर्तृत्वाभिमानत्यागोऽपीति वक्तुं कर्मकारणानि प्रतिज्ञापूर्वमाह ॥ पञ्चेत्यादित्रिभिः । एतानि वक्ष्यमाणानि कारणानि कर्मकारणानि मे सकाशात् निबोध बुद्ध्यस्व । साङ्ख्ये कृतांते कपिलाख्यविष्णुकृतसाङ्ख्यनामकशास्त्रे सर्वकर्मसिद्ध्यर्थं प्रोक्तानि । श्रोतृविश्वासायैतदुक्तिः ॥ १८.१३॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १८.१४ ॥

प्रतिज्ञातमाह ॥ अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं देहभ्रूम्यादिः (???) । कर्ता विष्णुः । पृथग्विधं करणं इन्द्रियस्रुक्स्रुवादि । विविधा नानाप्रकारा पृथक् परस्परभिन्ना चेष्टा हस्तादिक्रिया ध्यानरूपमानसक्रिया च । प्रधानहोमादिक्रियाहेतुभूता कारकाश्रितावांतरक्रिया चेत्यर्थः । दैवमदृष्टम् । अत्र कर्म विषये । पञ्चमं कारणम् । यद्वा कर्तृपदेन पराधीनकर्ता जीवः । दैवपदेन विष्णुः कर्मणां कर्त्रादिकारकषट्कसाध्यत्वेऽपि इह कर्मापादानादेः अनुक्तिः असार्वत्रिकत्वात्तस्येति ज्ञेयम् ॥ १८.१४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १८.१५ ॥

तर्हि करणकारकं कुतो नोक्तमित्यतो वा कस्यैतानि करणानीत्यतो वाऽऽह ॥ शरीरेति । अत्र शरीरमनोवाचामेव करणकारकत्वेनोक्त्या कर्मापादानादीनि न सर्वत्रिकाणिति सूचितम् ॥ १८.१५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १८.१६ ॥

ततश्च किमित्यत आह ॥ तत्रैवं सतीति । तत्र कर्मणीश्वरादिपञ्चकस्यैवं करणत्वे सति जीवस्य स्वातंत्र्याभावेन केवलं परप्रेरणां विना स्वतः क्रियाहीनमात्मानं कर्तारं स्वातंत्र्येण कर्मकर्तारं यस्तु पश्यति मन्यते सोऽकृतबुद्धित्वात् श्रवणाद्यसंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिः दुष्टबुद्धिः सन्न पश्यति तत्त्वविन्न भवतीत्यर्थः ॥ १८.१६ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १८.१७ ॥

एवं कर्तृत्वाभिमानिनं विनिन्द्य स्वस्य कर्तृत्वानभिमानिनं स्तौति ॥ यस्येति । यस्य पुंसः अहङ्कृतो भावः स्वातंत्र्याभिमानो(नं) नास्ति । यस्य बुद्धिर्न लिप्यते । फलरागादिलिप्तो न भवति सः स्वातंत्र्यज्ञानहीनः इमान्लोकान्हत्वाऽपि न लिप्यते हननदोषयुक्तो न भवति । कुतः न हंति स्वातंत्र्येण हन्मीति बुद्धिं न करोतीति वा । न निबध्यते तत्फलं नाप्नोतीत्यर्थः ।

एतच्चेश्वरसार्वज्ञास्वातंत्र्यज्ञानी सन्नपि विश्वहननार्थं जातो रुद्रो यमो वा तद्विषयमिति बोध्यम् ॥ अन्यस्य त्वपरोक्षिणोऽपि दोषकृदेवेति । वृत्रहत्यादिनेन्द्रादेरपि ईषद्बन्धोऽपीषदहङ्कारकृत एवेत्याकर एव व्यक्तम् । एवं कर्तृत्वाभिमान्यनभिमानिनोः सहेतुकं निन्दास्तुत्योरुक्त्या कर्मणि कर्तृत्वाभिमानत्यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इत्युक्तं भवति ॥ १८.१७॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः ॥ १८.१८॥

ननु जीवस्य स्वतःकर्तृत्वाभावे 'यजेतेत्यादि' विधीनां वैयर्थ्यं स्यात् । जडेश्वरमुक्तानां तदविषयत्वादित्यत आह ॥ ज्ञानमिति । विधिश्चोदना प्रेरणेति पर्यायः । कर्मचोदना यजेतेत्यादिकर्मसु प्रेरणा । 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाते'तीतिशब्दो योज्यः । त्रिविधा ज्ञानादिरूपएण त्रिविधा । ज्ञानं विधिविषयं(कं) ज्ञेयं चेष्टाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च । परिज्ञाता तु (अधिष्ठानलक्षणं) सर्वज्ञसर्वप्रेरकेश्वरसन्निहितो जीवराशिः । तत्त्रितयनिमित्तं कर्मचोदना प्रवर्तत इति । 'दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वर' इत्यादाविव निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारेण निमित्तत्रैविध्येन नैमित्तिकचोदनाऽपि त्रिविधेत्युपचर्यते । 'यजेतेत्यादि' श्रौतस्मार्तविधौ सति स्वप्रवृत्तिविषयप्रेरणाज्ञानं भवति । ततश्चेच्छाप्रयत्नरूप-प्रवृत्तिरात्मसन्निहितेश्वरप्रेरणया पुमर्थमुद्दिश्य कर्मणि जीवस्य भवति इति विधिज्ञानादेः कर्मचोदनायाश्च निमित्तनिमित्तिभावो ध्येयः । न च स्वतः कर्तृत्वाभावात्पराधीनकर्तृजीवस्य विधिज्ञानद्वारा कथं प्रवृत्त्याद्यर्थं विधिविषयत्वमिति शङ्क्यम् । अपराधीनकर्तृत्वस्य विधिविषयतायां प्रयोजकत्वेन क्वाप्यनुपलंभेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां पराधीनकर्तृशक्तिकस्यैव विधिविषयत्वावश्यंभावात् । जडेश्वरमुक्तानां विध्यविषयत्वेन प्रमाणभूतविधेर्वैयर्थ्यायोगाच्च । पराधीनकर्तृरेव परिशेषप्रमाणे(ना)ऽपि विधिविषयत्वस्यावश्यकत्वाच्च । तस्माज्जीवे विध्यविषयेभ्यो जडेश्वरमुक्तेभ्यो व्यावृत्तस्य स्वसंबन्धितया विधिज्ञानस्य तज्जन्यायाः फलतत्साधनेच्छायाः साधनविषयकृतेश्चानुभवसिद्धत्वात्, तस्य च ज्ञानदेः 'न ऋते त्वत्' (ऋ.१०.११३.९) इत्यादिश्रुतिभिरीश्वराधीनत्वेऽप्यस्वतंत्रकर्तृत्वमात्रेण विधिविषयत्वं कर्मफलभाक्त्वं च मुक्तम् । तदुक्तं गीताभाष्ये । 'अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारा ईश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यम्' इति । यद्वा 'दैवं चैवेति' पूर्वत्र दैवपदेनेश्वरस्य कर्मसु प्रेरकत्वमुक्तम् । तत्प्रेरणास्वरूपमुच्यते ॥ ज्ञानमिति । कर्मचोदना कर्मसु जीवानां ईश्वरप्रेरणा । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेति

त्रिविधा । ज्ञानज्ञेयपरिज्ञातृरूपत्रिविधभगवत्स्वरूपेत्यर्थः । विशेषबलाद्धर्मधर्मिभावः तस्येयं प्रेरणेत्याद्युक्तिश्च युक्तेति भावः । पूर्वोक्तपञ्चकर्मकारणानि सङ्क्षिप्याह ॥ करणमिति । करणं इन्द्रियस्रुक्स्रुवादि । अधिष्ठानपदोक्तदेहादिकमदृष्टं च । कर्म हस्तादिचेष्टा कर्तृपदेन जीवेश्वरानुभावापि ग्राह्याविति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः । कर्मकरणसङ्ग्रहः । पञ्चकारणानां सङ्क्षेप इति ॥ १८.१८॥

ज्ञानं कर्म च कर्ताच त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १८.१९॥

सात्त्विकज्ञानकर्मादेः मुक्तिहेतुत्वात्तदनुष्ठानाय सत्त्वादिगुणनिमित्तान् ज्ञानादिभेदान्प्रतिज्ञापूर्वमाह ॥ ज्ञानमिति । सत्त्वादिगुणभेदतः ज्ञानादिकं प्रत्येकं त्रिविधम् । गुणसङ्ख्याने गुणाः सङ्ख्यायंते यत्र तस्मिन्वैदिकसाङ्ख्यशास्त्रे प्रोच्यते । तान्यपि यथावद्यथास्थितं शृणु ॥ १८.१९॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ १८.२०॥

प्रतिज्ञातं ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह ॥ सर्वेत्यादित्रयेण । विभक्तेषु परस्परं भिन्नेषु तारतम्योपेतेषु च सर्वभूतेषु भवंति विद्यंत इति भूतानि जीवाः प्रकृत्यादिजडानि च । सर्वेषु जीवेषु जडेषु च । तदाधारकत्वेन तेभ्यो भिन्नत्वेनेति सप्तम्यभिप्रायः । भावं सदा विद्यमानं विष्णुम् । एकं प्रधानम् । सर्वोत्तममिति यावत् । अविभक्तं सर्वत्र स्थितावपि अधिष्ठानभेदनिमित्तभेदहीनम् । 'ॐ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॐ' (३.२.११) सूत्रोक्तदिशा सर्वत्र निर्दोषाशेषसद्गुणतया ऐक्येन स्थितमिति यावत् । अव्ययं स्वतोऽधिष्ठानव्ययेन च व्ययहीनम् । तेन ज्ञानेनेक्षते विषयीकरोति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि जानीहीति ॥ १८.२०॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ १८.२१॥

यज्ज्ञानं सर्वभूतेषु पृथक्त्वेन वेत्ति सर्वजीवजडानि अंतर्भेदयुतत्वेन विषयीकरोति इत्यस्यैव व्याख्या नानेत्यादि । नानाभावान्नानाप्रकारभूतजीवजडरूपपदार्थान्पृथग्विधान्परस्परं भिन्नान्नीचोच्चतया स्थितांश्च वेत्ति विषयीकरोति । विष्णोरन्यत्र यथार्थमिति यावत् । उपलक्षणमेतत् । सन्दिग्धतया भगवत्स्वरूपविषयकं च । तज्ज्ञानं राजसमित्यर्थः । तुशब्देन वाऽयमर्थो ग्राह्यः ।

तेनेश्वरादन्यत्र यथार्थज्ञानस्य सात्त्विकत्वात्कथं राजसत्वमिति निरस्तं बोध्यम् । ईश्वरविषये संशयरूपत्वस्याधिकस्यापि भावात् ॥ १८.२१॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १८.२२॥

यत्त्विति । कार्यशब्दोऽत्र संसारिणं मुक्तत्वेन क्रियमाणत्वहेतुना जीवपरः । कृत्स्नशब्दो ब्रह्मपरो जगत्परश्च । अयमर्थः । एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवद्ब्रह्मवत् । यज्ज्ञानं सक्तम् । कोऽर्थः ब्रह्म यथा स्वात्मानं विषयीकरोति ब्रह्मेति तथा जीवं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं विषयीकरोतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माभेदविषयकं यज्ज्ञानं तत्तामसमिति यावत् । तथा एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवज्जगद्वद्यज्ज्ञानं सक्तम् । प्रपञ्चं यथा विषयीकरोति प्रपञ्चोऽयमिति, तथा जीवं यज्ज्ञानं विषयीकरोति जीवं जगदात्मकत्वेन विषयीकुर्वद्यज्ज्ञानं तत्तामसमिति यावत् । तथा एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवद्यज्ज्ञानं सक्तम् । एकमेव जीवं कृत्स्नजगदात्मकत्वेन यद्विषयीकरोति । एकजीवकल्पितं जगदिति यज्ज्ञानं विषयीकरोतीति त्रि(त्रे)धाऽर्थः । किञ्च यज्ज्ञानमहैतुकं युक्तिशून्यं अतत्त्वार्थवदसत्यविषयकं सदसद्विलक्षणाद्यविद्यमानाकारकल्पनायुक्तमिति यावत् । अल्पं बहुलाज्ञानयुतत्वेन धर्मेणाल्पज्ञानसदृशं च यत्तत्तामसं । अत्र ब्रह्मवदिति जीव इति च वाच्ये कृत्स्नवदित्युक्तिः जगतोऽपि ग्रहणाय । तेनाकार्यत्वादिकृत्स्नगुणपरिपूर्णत्वेन कृत्स्नपदोक्तब्रह्मणा कार्यत्वादिना तदधीनस्य जीवस्याभेदज्ञानं मिथ्याज्ञानत्वात्कथं न तामसमिति तामसत्वोपपादनायेति । कार्य इत्येव वाच्ये एकस्मिन्नित्युक्तिः एकजीवमतस्य सङ्ग्रहायेति । अत्र यद्यपेकस्मिन्कार्यशब्दिते जीवे कृत्स्नवदकार्यत्वादिगुणपरिपूर्ण-ब्रह्मवज्जगद्वच्च यज्ज्ञानं सक्तमित्यस्य चैकं जीवं ब्रह्मात्मकत्वेन जगदात्मकत्वेन च विषयीकारि यज्ज्ञानमित्यर्थः । तादृशं च ज्ञानमहैतुकं अतत्त्वार्थमल्पं च भवत्येवेति पुनरहैतुकमित्याद्युक्तिः पुनरुक्तिरेव । तथाऽप्यहैतुकज्ञानादित्रितयं प्रत्येकं एकैकं तामसम् । पूर्वार्थोक्तमित्याज्ञानरूपविशेषण-सहितमतितामसमिति वक्तुं इति ज्ञेयम् । यद्वा सामानाधिकरण्येन पदानां विशेषणविशेष्यभावः । एवं च कार्ये जीवे कृत्स्नवज्जगद्वद्यत्सक्तं एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवद्ब्रह्मवद्यत्सक्तम् । यदहैतुकं यच्चातत्त्वार्थवदसत्यार्थकल्पनायुक्तम् । यच्चाल्पम् । तानि सर्वाण्यपि षड्विधाज्ञानानि प्रत्येकं तामसानीति योजना । अतो न

पुनरुक्तिशङ्काऽवकाश इति ॥१८.२२॥

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥१८.२३॥

प्राक्प्रतिज्ञातं गुणकृतकर्मत्रैविध्यं आह ॥ नियतमित्यादित्रिभिः । हरेः सर्वोत्तमत्वज्ञानभक्तिपूर्वकं तदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्ववर्णाश्रमोचितं हि नियतमित्युच्यते । 'मयि सर्वाणि' इत्यादौ भगवत्सर्वोत्तमत्वज्ञानतद्भक्तिपूर्वकं तदर्पणबुद्ध्या कर्मकरणस्य विधानात् । 'ये मे मतम्' (३.३१) इत्यादौ तस्यैव मुक्तिहेतुत्वोक्तेः यत्करणे फलप्राप्तिः यदकरणे च प्रत्यवायः तस्यैव नियतत्वात् । सङ्गरहितं मदीयतास्नेहहीनम् । कीर्त्यादौ रागादिहानतः अकीर्त्यादौ द्वेषत्यागतः कृतं फलप्राप्तीच्छाहीनेन कृतं यत्तत्कर्म सात्त्विकमुच्यत इत्यर्थः ॥१८.२३॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥१८.२४॥

यत्तु कामेप्सुना फलप्राप्तीच्छावता कर्तृत्वाभिमानसहितेन च । पुनःशब्दः समुच्चये । बह्वायासयुक्तं च क्रियते तत्कर्म राजसं उदाहृतम् ॥१८.२४॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥१८.२५॥

अनुबन्धं कर्मांतरमेवानुबध्यमानं क्षयं नाशं हिंसां परपीडां च अनवेक्ष्य पौरुषमात्मनः कर्मसामर्थ्यं चानवेक्ष्य अविमृश्य मोहादहङ्कर्तेति मिथ्याज्ञानाद्यत् कर्मारभ्यते तत्तामसमुच्यत इत्यर्थः ॥१८.२५॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥१८.२६॥

प्राक प्रतिज्ञातं गुणकृतकर्तृत्रैविध्यं आह ॥ मुक्तेत्यादित्रिभिः । मुक्तसङ्गः फलस्नेहहीनः, सर्वस्य भगवदधीनत्वनिश्चयादेवाहं कर्तेति न वदतीत्यनहंवादी । आत्मकर्तृत्वाभिमानहीन इति यावत् । धृतिः कर्मण्यवर्जनीयदुःखसहनम् । उत्साहः कर्मकातरता । ताभ्यां समन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः फलस्य सिद्धावसिद्धौ वा हर्षविषादहीनः स कर्ता सात्त्विक उच्यत इत्यर्थः ॥१८.२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ १८.२७ ॥

रगी कीर्त्यादिकामः । कर्मफलप्राप्तीच्छावान् । लुब्धः कर्मण्यपेक्षितद्रव्यव्ययहीनः । हिंसात्मकः हिंसास्वभावः । अशुचिः द्रव्यादिषु शुद्धिहीनः । कार्यसिद्ध्यसिद्ध्योः हर्षशोकान्वितः स कर्ता राजसः ॥ १८.२७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ १८.२८ ॥

अयुक्तः भगवदर्पणादियोगरहितः । प्रकृष्टो अकृतः प्राकृतः । 'भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतो' इति (शब्दतत्त्वे) स्मृतेः । स्तब्धः आत्मसंभावनया क्वाप्यनम्रः । शठः गूढद्वेषेण कर्मकारी । नैष्कृतिको नीचकर्मकृत् । प्राप्तकालेऽपि कर्मण्युदासीनोऽलसः । विषादी सर्वव्यापारोपरतिहेतुमनोदौर्बल्यवान् । प्राप्तेऽपि कर्मकाले पश्चात्कुर्यामिति ध्यायन्वा, परकृतदोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं सूचयन्वा दीर्घसूत्री । स तामसः कर्तेत्यर्थः ॥ १८.२८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ १८.२९ ॥

एवं ज्ञानकर्मकर्तृणां गुणकृतं त्रैविध्यं निरूप्याधुना बुद्धेः धृतेश्च गुणतः त्रैविध्यं प्रतिज्ञापूर्वमाह ॥ बुद्धेरित्यादिभिः सप्तभिः । गुणतः सत्त्वादिगुणभेदतो निमित्तात्त्रिविधमेव । बुद्धेर्भेदं धृतेश्च भेदं पृथक्त्वेन मया प्रोच्यमानमशेषेण शृणु । श्रुत्वा निष्ठां कुरु ॥ १८.२९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ १८.३० ॥

बुद्धेर्भेदमाह ॥ प्रवृत्तिमित्यादित्रिभिः । प्रवृत्तिं संसारहेतुं प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च निवृत्तिं निवृत्तिहेतुधर्मं च । कार्याकार्ये कर्तव्यमकर्तव्यं च । तन्निमित्तभयाभये बन्धमोक्षप्रकारं च या बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकीत्यर्थः । कर्तृत्वोपचाराद्या वेत्तीत्युक्तम् । यया वेत्ति पुमानित्यर्थः ॥ १८.३) ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ १८.३१ ॥

॥ ययेति । धर्मादिकं यया बुद्ध्या अयथावत्प्रजानाति नियमेन यथावन्न जानाति । किञ्चिद्यथावत्किञ्चिदयथावज्जानातीति यावत् । यथार्थ्यनियमहीना या बुद्धिः सा राजसीत्यर्थः ॥ १८.३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ १८.३२ ॥

या च बुद्धिरधर्मं धर्ममिति मन्यते । नैतावन्मात्रं किंतु तमसावृता अज्ञानेनावृता सती सर्वार्थान्विपरीतान् । यैराकारैरर्थाः वर्तंते ततो विपरीतैरसत्यत्वानीश्वरत्वापराधीनत्वक्षणिकत्वादिप्रकारैश्च मन्यते सा बुद्धिः तामसीत्यर्थः ॥ १८.३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ १८.३३ ॥

प्रतिज्ञातं धृतेस्त्रैविध्यमाह ॥ धृत्येत्यादित्रिभिः । अव्यभिचारिण्या विहितविषयया । योगेन भगवद्भक्तियोगेन युक्तयेति शेषः । यया धृत्या मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रिया धारयते । सा धृतिः सात्त्विकीत्यर्थः ॥ १८.३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ १८.३४ ॥

यया धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते । प्रसङ्गेन प्रकृष्टेन कर्मणि मदीयतास्नेहेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा राजसीत्यर्थः ॥ १८.२४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ १८.३५ ॥

यो दुर्मेधाः दुष्टबुद्धिः पुरुषः यया धृत्या स्वप्नमतीवनिद्रां भयं शोकं दुःखं विषादं मनोदौर्बल्यं मदं च । स्वप्नाद्युपलक्षितं सर्वं निषिद्धं भगवद्द्वेषादि न विमुञ्चति सा तामसीत्यर्थः ॥ १८.३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ १८.३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ १८.३७ ॥

प्रतिज्ञापूर्वं गुणतः सुखस्य त्रैविध्यमाह ॥ सुखं त्विति । यत्र यस्मिन्सुखे चिरकालमभ्यासात्पुनः पुनः, रमते । दुःखांतं दुःखनाशं च नितरां गच्छति प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधमित्यर्थः । यद्वा पूर्वार्धमेव प्रतिज्ञापरम् । उत्तरार्थं 'यत्तदिति' श्लोकश्च सात्त्विकसुखोक्तिपरः । यत्प्रसिद्धं सुखं अग्रे पूर्वं विषमिव आयाससाध्यत्वात् । परिणामे विपाके अमृतसदृशं आत्मबुद्धिप्रसादजं आत्मनो विष्णोः प्रसादादनुग्रहाज्जातम् । बुद्धेः प्रसादाच्च । बुद्धेः प्रसादो नाम स्वतो विषयेष्वप्रवृत्तिः । ततो जातं च यत्तत्सुखं सात्त्विकमित्यर्थः ॥ १८.३६ ॥ १८.३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ १८.३८ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाच्छब्दादिविषयाणां श्रोत्रादीन्द्रियाणां संयोगेनोत्पन्नविषयानुभवेन जायमानं यत्तत्प्रसिद्धं सुखं अग्रे प्रथमममृतसदृशम् विपाके विषमिव दुःखावहत्वात् । तत्सुखं राजसमित्यर्थः ॥ १८.३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १८.३९ ॥

यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च पश्चात्, विपाककाल इति यावत् । आत्मनः स्वस्य मोहनं मोहकरं पारवश्यकृत् । निद्रालस्यप्रमादैरुत्थितं उत्पन्नम् । आलस्यं शरीरमान्द्यम् (???) । प्रमादः अधर्मे बुद्धिः । तत्सुखं तामसमित्यर्थः ॥ १८.३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ १८.४० ॥

सर्वजीवानां गुणत्रयबद्धत्वेन त्रैविध्यमाह ॥ न तदस्तीति । यत्सत्त्वं जीवजातं प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिः सत्त्वादिगुणैः मुक्तं स्यात् । तत्सत्त्वं पृथिव्यां दिवि देवेषु वा । पुनः शब्दः समुच्चये । नास्ति । मुक्तव्यावृत्त्यर्थं पृथिव्यामित्याद्युक्तिः । तत्रायं विवेकः । सात्त्विकराजसतामसभेदेन जीवास्त्रिविधाः । सात्त्विकादयोऽपि प्रत्येकं त्रिविधाः । पितृगन्धर्वपूर्वकाः सात्त्विकतामसाः । मुनयः सात्त्विकराजसाः । देवाः सात्त्विकसात्त्विकाः । सात्त्विकसात्त्विकेष्वपि बृहस्पत्यादयः

सात्त्विकसात्त्विकतामसाः ।इन्द्रः सात्त्विकसात्त्विकराजसः ।ब्रह्मादिरुद्रावसानाः सात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकाः ।तेष्वपि रुद्रः सात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकतामसः, ब्रह्माणिभारत्यौ तादृग्राजस्यौ ।ब्रह्मवायू तु सात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकावेवेति ।मध्यमोत्तमनराः राजसाः, तेऽपि प्रत्येकं त्रिविधाः ।तेषु विप्रादिपुल्कसांताः ये भागवताः ते राजससात्त्विकाः । राजससात्त्विकेष्वपि विप्रा राजससात्त्विकसात्त्विकाः ।क्षत्रियास्तु स्वल्परजोयुक्ततया राजसराजससात्त्विकाः ।वैश्यास्तु समसत्वरजोयुक्ततया राजसराजससात्त्विकाः । शूद्रास्तु तमसोऽल्पत्त्वेन रजोऽधिकेन युक्ततया तामसराजससात्त्विकाः । राजससात्त्विकसात्त्विकविप्रेष्वपि ये शुद्धसत्त्वात्मकाः ते परमहंसशब्दिताः यज्ञोपवीतवंतः एकदण्डिनः ।किञ्चिद्रजोयुक्तसत्त्ववन्तो हंसशब्दिताः यज्ञोपवीतवंतः एकदण्डिनः शिखाहीनाः ।ततोऽधिकरजोयुक्तसत्त्ववंतः त्रिदण्डिनः शिखायज्ञोपवीतवन्तो ग्रामैकरात्रिचराः बहूदकसंज्ञकाः । ततोऽप्यधिकरजोयुक्तसत्त्ववंतस्त्रिदण्डिनः शिखायज्ञोपवीतवन्तो यावज्जीवं पुत्रदत्ताशनाः कुटीचकाः ।तामसा अपि सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधाः । तत्र नराधमाः सात्त्विकतामसाः ।दैत्यभृत्या राजसतामसाः । महादैत्यास्तामसतामसा इति ॥१८.४०॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥१८.४१॥

इदानीं ब्राह्मणाद्यधिकारिगुणकृतकर्माणि भिन्नानि संतीत्याह ॥ब्राह्मणेति । त्रैवर्णिकानामिव द्विजन्मत्वं नेति द्योतनाय शूद्राणामिति पृथङ्निर्देशः । स्वभावप्रभवैः ब्राह्मणादितत्तत्स्वभावानुबन्धिभिः सत्त्वादिगुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि तानि मे शृण्विति भावः ।१८.४१॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥१८.४२॥

तत्र चतुर्वर्णकर्माणि क्रमात्त्रिभिराह ॥शम इत्यादिभिः ।शमो भगवन्निष्ठा बुद्धिः ।दम इन्द्रियनिग्रहः ।तपो ब्रह्मचर्यादि । शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धिः ।क्षांतिः क्रोधानुत्पत्तिः ।आर्जवं मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम् ।ज्ञानं सामान्यतः ।विज्ञानं विशेषतः ।आस्तिक्यं धर्मादावस्त्यनेन प्रयोजनमिति भावना । एतत्सर्वं स्वभावजं सहजं ब्रह्मं ब्रह्मणसंबन्धि कर्मेति ॥१८.४२॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥१८.४३॥

शौर्यमभीरुत्वम् ।तेजः शरीरगतवर्चोविशेषः ।धृतिर्धैर्यम् ।

दाक्ष्यं पाटवम् । युद्धे चाप्यपलायनं भीत्या युद्धादनिवर्तनम् ।
दानं गोभूतिलहिरण्यादेः पात्रे प्रतिपादनम् । ईश्वरभावो
दण्डनादिकर्तृत्वम् । 'प्रसह्य वित्ताहरणं शारीरो दण्ड एव च ।
अशिष्टानां शासनं च तथैवार्थविनाशनम् । एष ईश्वरभावः
स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतरैः' (व्यासस्मृतिः) इति स्मृतेः । एतत्सर्वं
स्वभावजं क्षत्रियसंबन्धि कर्मेत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणधर्माः
समादयोऽपि तेभ्यः किञ्चिदूनाः क्षात्रधर्मेष्वपि ग्राह्याः ।
शामादेर्ब्राह्मणधर्मतोक्तिस्तु क्षत्रियधर्माद्यपेक्षयाऽऽधिक्यविवक्षयैव ।
येषु चक्रवर्तिषु विप्रेभ्योऽधिकशमादयः तेऽत्र न विवक्षिताः । किंतु
तदन्य एवेति ज्ञेयम् । क्षत्रधर्मा अपि विप्रादिषु क्रमादूना ज्ञेयाः ॥ १८.४३॥

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ १८.४४॥

कृषिः कर्षणेन जीवनं गवां पालनं वाणिज्यं वार्तया जीवनम् ।
अत्रापि क्षत्रियादूनाः समादयोऽपि वैश्यकर्ममध्ये ग्राह्याः ।
परिचर्यात्मकं त्रैवर्णिकसेवारूपम् । अत्रापि वैश्यादूनशमादिकं
च ग्राह्यम् ॥ १८.४४॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ १८.४५॥

अस्त्वेवं ब्राह्मणादिकर्म प्रविभक्तम् । ततः किमित्यत आह ॥ स्वे स्व इति ।
प्रागुक्तब्राह्मणादिस्वकीये कर्मण्यभिरतः स्वस्वकर्मणा भगवदाराधनं
कुर्वन्नरः संसिद्धिं मुक्तिं ज्ञानद्वारा लभते प्राप्नोति । एतदेव
सम्यग्विशदयितुं प्रतिजानीते ॥ स्वकर्मेति । विन्दति लभते । तत्तं
प्रकारं शृणु इति ॥ १८.४५॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ १८.४६॥

यतो यस्माद्भगवतो भूताणां प्राणिनां प्रवृत्तिः चेष्टा भवति । येन
च भगवता इदं सर्वं चराचरात्मकं जगत्ततं व्याप्तं तं
भगवंतं स्वकर्मणा समभ्यर्च्य शमदमादिपूर्वकं पूजयित्वा सिद्धिं
मोक्षं विन्दति लभते मानवः मनुष्यो ब्राह्मणादिरित्यर्थः ॥ १८.४६॥

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽप्नोति किल्बिषम् ॥ १८.४७॥

स्वधर्मनिरतत्वमावश्यकमित्येतदुपपादयति ॥ श्रेयानिति ।
विगुणोऽंगहीनोऽपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितात्पर-
धर्माच्छ्रेयान्पुमर्थसाधनम् । विगुणः कथम श्रेयानित्यत आह ॥
स्वभावेति । किल्बिषं वैगुण्यकृतदोषं नाप्नोति ।
वैगुण्यशङ्कया स्वधर्मत्यागो न कार्यः ॥ १८.४७॥

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ १८.४८॥

वैगुण्यदोषस्य सर्वत्रावर्जनीयत्वादित्याह ॥ सहजमिति । हि
यस्मात्सर्वारंभाः सर्वकर्माणि धूमेनाग्निरावृत इव दोषेणावृता एव,
ततः सदोषमपि सहजं कर्म न त्यजेदिति ॥ १८.४८॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ १८.४९ ॥

'स्वकर्मनिरतः सिद्धिं विन्दति' इत्यत्रापेक्षितधर्मांतराण्याह ॥ असक्तेति ।
सर्वत्र शब्दादिविषयेषु । असक्तबुद्धित्वे हेतुर्जितात्मेति ।
वशीकृतमनस्कः वैषयिकसुखे क्षुद्रामुष्मिकसुखे चापगतेच्छः ।
परमां संपूर्णां नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्याय मोक्षाय सिद्धिं
उपायसिद्धिं प्रारब्धान्यसर्वानिष्टकर्मनाशाख्यां सिद्धिं वा ।
संन्यासेन काम्यकर्मत्यागेन सर्वकर्मणां भगवति समर्पणेन
वाऽधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १८.४९ ॥

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ १८.५०॥

प्रतिज्ञापूर्वं नैष्कर्मसिद्धिसाधनं विवृण्वन्, तदनंतरफलमाह ॥
सिद्धिमिति । या नैष्कर्म्याय सिद्धिः ज्ञानस्य परिनिष्ठा तां
नैष्कर्मसिद्धिं येन प्रकारेण प्रवर्तमानः प्राप्तो भूत्वा अपरं ब्रह्म
लक्ष्मीमाप्नोति तं प्रकारं सङ्क्षेपतो मे निबोध बुध्यस्व ॥ १८.५०॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ १८.५१॥

प्रतिज्ञातमाह ॥ बुद्धयेति । विशुद्धया विषयेष्वसक्तया बुद्धया युक्तः ।
धृत्या धैर्येण स्तंभनशक्तया आत्मानं(मनो) नियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य
च शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा तदनुभवेच्छां विहायेति यावत् ॥
अस्य यद्रागद्वेशौ यौ रागद्वेषौ तौ च त्यक्त्वा । व्युदस्येति पाठे

तु न क्लेशः ॥ १८.५१॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ १८.५२॥

विविक्तसेवी जनसंमर्दहीनदेशवासी लघ्वाहारवान् । यतवाक्कायमानसः सद्विषय एव नियमितवागादिः । नित्यं ध्यानरूपोपायपरः । वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ १८.५२॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १८.५३॥

अहङ्कारं स्वकर्तृत्वाभिमानम्, बलं स्वसमर्थताभिमानम्, दर्पं भीतिहेतोरदृष्टिम्, कामं विषयाभिलाषम्, क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य, निर्ममः कर्मणि मदीयताबुद्धिहीनः, शांतः हेतुभिरप्यनुत्थितकोपः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मणि स्थितिर्ब्रह्मभूयं तस्मै सर्वदा ब्रह्ममनस्कत्वायेत्यर्थः ॥ कल्पते समर्थो भवति ॥ १८.५३॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ १८.५४॥

ततः किमित्यत आह ॥ ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मणि स्थितमनस्कः लक्ष्मीं प्राप्तः प्रसन्नात्मा स्तव एव विषयेष्वप्रवृत्तमनाः । न शोचति न काङ्क्षति । सर्वेषु भूतेषु समः परां भक्तिं लभते ॥ १८.५४॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ १८.५५॥

ततश्च किमित्यत आह ॥ भक्त्येति । अहं यावान्देशकालगुणैर्यावान् व्याप्तोऽस्मि । यश्च यन्नामा यद्रूपश्चास्मि तादृशं मां प्रागुक्तया परमभक्त्या तत्त्वतः । अभि स्वयोग्यतानुसारेण जानाति । तेनापि किमित्यत आह ॥ तत इति । भक्तिबलात्तत्त्वतो मां ज्ञात्वां तदनंतरं मां विशते । मदनुप्रविष्टो भवति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १८.५५॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ १८.५६॥

पुनरंतरङ्गसाधनान्युक्त्वा शास्त्रार्थमुपसंहरति ॥ सर्वेति । यद्वा 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां' इत्यत्र स्वकर्मणा तमभ्यर्च्येत्युक्तम् ।

तत्र कर्मकरणे विशिष्य फलं व्यनक्ति ॥ सर्वेति । मद्व्यपाश्रयः मय्येव समर्पयन्नेव सर्वाणि विहितानि कर्माणि सदा कुर्वाणः मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदं अव्ययं मत्स्वरूपमवाप्नोति । शाश्वतमव्ययमिति कूटस्थतयाऽऽद्यंतहीनमित्यर्थः । अत्र अपिशब्दो नैकमपि कर्म अतदाश्रयेण कार्यमित्यर्थसूचनाय ॥ १८.५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ १८.५७ ॥

यदि भगवदाश्रयेण विहितकर्म कुर्वतो मुक्तिस्तर्हि त्रैविद्यस्यापि सास्यात् । तस्यापि विहितकर्मकरणभगवदर्पणयोः सत्वेन भगवदाश्रयत्वादित्यत आह ॥ चेतसेति । चेतसा सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परः अहमेव परः सर्वोत्तम इति भावो यस्य स मत्परः भव । किञ्च बुद्धियोगं बुद्धेर्योगं प्रत्याहारादिरूपं उपायमाश्रित्य मच्चित्तः मय्येव निरुद्धचित्तः सततम भवेत्युक्त्या त्रैविद्यस्यैवंरूपत्वाभावान्न तस्य मुक्तिशङ्केति भावः ॥ १८.५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ १८.५८ ॥

भगवच्चित्तस्य फलमाह ॥ मच्चित्त इति । मच्चित्तो मय्येव निरुद्धमनस्कः । सर्वाणि दुर्गाणि दुस्तरणाणि दुःखेन तर्तव्यानि कष्टानि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । एवं स्वविहितवृत्त्या भगवदाराधनस्य परमधर्मत्वाद्युद्धाख्यं स्वविहितकर्म भगवत्प्रीत्यर्थमेवावश्यं कार्यमित्येतावता प्रबन्धेन प्रतिपादितम् । तदकरणेऽनिष्टमाह ॥ अथ चेदिति । अर्थांतरे अथ शब्दः । अहं न योत्स्यामीत्यहङ्कारात् युद्धस्वेति मदीयवचनं त्वं न श्रोश्यसि चेत् श्रुत्वा न करोषि चेत् । विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थहीनो भविष्यसि मद्वचनाकरणे विनाश इत्यभ्युपेत्योक्तम् ॥ १८.५८ ॥

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ १८.५९ ॥

मदुक्ताकरणमशक्यं च तवेत्याह ॥ यदिति । मिथ्यैव बृथैव ते व्यवसायः निश्चयः । कुतः प्रकृतिरितीश्वरेच्छा । त्वां नियोक्ष्यति प्रेरयति । १८.५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोपि तत् ॥ १८.६० ॥

ईश्वरेच्छाया जीवनियमे निमित्तत्वादिकं दर्शयन्नुक्तं विवृणोति ॥
स्वभावजेनेति । स्वभावः संस्कारस्तज्जातेन स्वेन कर्मणा निबद्धः ।
हे कौंतेय यत्कर्म मोहाद्बन्धुस्नेहमोहात्कर्तुं नेच्छसि । तत्कर्मावशोऽपि
स्वानधीनोऽपि भगवदिच्छाधीनोऽपि सन् करिष्यसि ॥ १८.६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ १८.६१ ॥

नन्वीश्वरेच्छायाः प्रवर्तकत्वे, ईश्वरः प्रवर्तको नेति
शङ्कामीश्वरस्वरूपं दर्शयन्परिहरति ॥ ईश्वर इति ।
ईश्वरः यंत्रारूढानि यंत्राणि शरीराणि तदारूढानि तत्रस्थानि
भूताणि प्राणिनः मायया स्वरूपभूतेच्छया भ्रामयन्नानाकर्मसु
प्रवर्तयन्सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति ॥ १८.६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ १८.६२ ॥

यस्मादेवमीश्वर एव स्वतंत्रः जीवास्तदधीनास्तस्मादहङ्कारमुत्सृज्य
तमेवेश्वरं सर्वभावेन सर्वप्रकारेण शरणं गच्छ याहि ॥
मां शरणं याहीति वक्तव्ये ईश्वरस्तिष्ठति तं शरणं याहीति
परोक्षनिर्देशः कृष्णस्येश्वरत्वनिश्चयार्थत्वाभिप्रायेण ।
'निश्चयार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः । उच्यते' इति स्मृतेः ।
तत्प्रसादादीश्वरप्रसादात्परां शांतिं बुद्धेर्भगवन्निष्ठताम् ।
शाश्वतं स्थानं वैकुण्ठादिलोकं प्राप्स्यसीति । वैकुण्ठादिस्थानस्य
शाश्वतत्वं च चित्प्रकृत्यात्मकत्वात् । 'श्रीरेव लोकरूपेण
विष्णोस्तिष्ठति' इत्यादेः ॥ १८.६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ १८.६३ ॥

एवं भगवानर्जुनस्यातिगोप्यं तत्त्वं उपदिश्य तदनुवादपूर्वं तूष्णीं
स्थितं अर्जुनमाक्षिपति ॥ इतीति । गुह्याद्गुह्यतरं अतिगोप्यं इति
प्रागुक्तप्रकारेण ज्ञानं ज्ञेयं ते तुभ्यं मया आख्यातम् । एतदशेषेण
विमृश्य विचार्य यथेच्छसि तथा कुर्वित्याक्षेपः । १८.६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ १८.६४ ॥

तत्त्वसारमुपसंहृत्य साधनसारकथनमुपसंहर्तुं प्रतिजानीते ॥
सर्वेति । चतुर्दशादौ साधनसारस्योक्तत्वाद्भूय इत्युक्तम् ।
पुनरित्यर्थः । सर्वसाधनेषु गोप्यतमं मे परमं वचः शृणु
मे इष्टोऽसि । दृढमिति निश्चयः । ततस्ते हितं वक्ष्यामि ।
उपसंहाररूपेण कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ १८.६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ १८.६५ ॥

तदाह ॥ मन्मना इति । यतो मे प्रियोऽसि । अतो मन्मनस्त्वादिसाधनसार-
चतुष्टयेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । ते सत्यं प्रतिजाने । अवश्यं
मत्प्राप्तिर्भवतीति प्रतिज्ञां करोमि नात्र सन्देहः कार्य इति भावः ॥ १८.६५ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ १८.६६ ॥

कथं मन्मनस्त्वादिकमित्यत उक्तम् ॥ सर्वधर्मानिति ।
अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्य मन्मनाः मद्भक्तो मद्याजीत्येवम् ।
पूर्वशेषोऽयम् । 'मन्मना भवेत्यादिना' किमुक्तं
भवतीत्यतस्तस्योपसंहाररूपेण व्याख्या क्रियते ॥ मामेकं शरणं
व्रजेति । मन्मनस्त्वादेरेव शरणागतिरूपत्वात् । उक्तं हि ।
'सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं
सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्वत्यैव
स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः ।
शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदा ॥' (महाविष्णु पु.) इति ।
यद्वा 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'ति सर्वधर्मफलानि परित्यज्येत्यर्थः ।
अन्यथा युद्धविधिविरोधस्यात् । यद्वाऽवैष्णवसर्वधर्मान्परित्यज्येत्यर्थः ।
अनादिजन्मकृतप्रतिबन्धक(स्य)सत्त्वात्कथं मा मेव एश्यसीत्युक्तिरित्यत आह ॥
अहं त्वेति । त्वा स्वामनादिजन्मकृतपापेभ्यः मोक्षयिष्यामि विनिर्मुक्तः
करिष्यामि । मा शुचः संसारभयाच्छोकं मा कार्षीः ॥ १८.६६ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ १८.६७ ॥

गीताशास्त्रेऽनधिकारिनिरासेन लक्षणयाऽधिकारिणमाह ॥ इदमिति ।
इदं गीताशास्त्रं तपोहीनाय ते त्वया न वाच्यम् । अशुश्रूषवे
सेवामकुर्वते न वाच्यम् । तपोहीनोपदेशादप्यशुश्रूषोरुपदेशो
महादोषकर इति सूचनायात्र चशब्दः । 'समुच्चयेऽथ्वाऽऽधिक्येन्यूनत्वे
चः प्रयुज्यत' (शब्दनिर्णये) इत्युक्तेः । चश्चकार इत्यर्थः ।

अशुश्रूषूपदेशादप्यभक्ताय कदाचन कदापि न वाच्यमित्युक्तिः अल्पमात्रतपःशुश्रूषावतो भक्तिमतः कदाचिदुपदेशेऽपि भक्तिहीनायोपदेशे महान्दोष इति सूचनाय । मां योऽभ्यसूयति तस्मै न वाच्यमित्यत्रापि चशब्दः तपोहीनादित्रितयोपदेशादप्यसूयावत उपदेशे दोषाधिक्यज्ञापनार्थः । एतेन तपःप्रभृतिगुणयुक्तोऽधिकारीति सूचितम् ॥१८.६७॥

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥१८.६८॥

गीताशास्त्रस्य व्याख्यानं फलोक्त्या प्रशंसति ॥ य इत्यादिद्वाभ्यां । परमं गुह्यं अतिगोप्यं इदं गीताशास्त्रम् । योऽधिकारी मद्भक्तेषु मम भक्तेभ्योऽभिधास्यति उपदेक्ष्यति स इति योज्यम् । मयि परां भक्तिं कृत्वा मामेवैश्यति । प्राप्स्यति । असंशयः नास्ति संशयः ॥१८.६८॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥१८.६९॥

तस्माद्गीताव्याख्यातुः मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः न चास्ति नैवास्ति । तस्मादन्यो मे प्रियतमो भविता च न । नाभूदिति च ज्ञेयम् । अत्र मनुष्येस्स्वित्युक्ता देवानां फलाधिक्यं सूचयति ॥१८.६९॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥१८.७०॥

गीताध्ययनमपि फलकथनेन प्रशंसति ॥ अध्येष्यते चेति । धर्म्यं धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । तदीयं धर्म्यम्, धर्मसाधनमिति वा । इममावयोः संवादं गीताप्रबन्धं यः अध्येष्यते च पठिष्यति च तेन पुंसा ज्ञानयज्ञेन ज्ञानाख्ययज्ञेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयम् इति मे मतिः ॥१८.७०॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥१८.७१॥

गीताश्रवणमपि फलोक्त्या प्रशंसति ॥ श्रद्धावानिति । अस्मादस्ति मे फलमित्यास्तिक्यबुद्धिमान् । अनसूयः असूयादिदोषरहितश्च नरः इममावयोः संवादं शृणुयाच्चेदपि । सोऽपि मुक्तः सन्पुण्यकर्मणां शुभान्लोकानवानुयात् (???) । अत्र सोऽपि श्रवणं कुर्वन्नपि मुक्तः । किमु तदध्येतेत्युक्त्या श्रवणं कुर्वतोऽपितदध्येतुर्मुक्तावधिकसुखमिति

सूचितम् । तथा तस्मादपि व्याख्यातुर्मनुष्यस्याधिकं सुखम् ।
ततो देवानामिति ज्ञातव्यम् ॥ १८.७१॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ॥ १८.७२॥

एतावानुपदेशः अरण्यरुदितवज्जातो न भवति किलेति भावेन पृच्छति ॥
कच्चिदिति । किमित्यर्थेऽव्ययमेतत् । हे पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा
एतत् मदुक्तं गीताप्रमेयं श्रुतं किम् । अज्ञानोत्थः संमोहः
कच्चित्ते प्रणष्टः ॥ १८.७२॥

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥ १८.७३॥

इति पृष्टस्योत्तरमाहार्जुनः ॥ नष्ट इति । नष्टो मोहः
प्रथमाध्यायोक्तो विपरीतज्ञानलक्षणो मोहो नष्टः । त्वत्प्रसादान्मया
स्मृतिर्लब्धा ॥ नारायणद्विट् तदनुबन्धिनिग्रहः परमो धर्मोऽवश्यं
कार्य एवेत्यादिस्मृतिर्मम जाताऽस्ति । गतसन्देहः युद्धे स्थितोऽस्मि ।
यथेच्छसि तथा कुर्विति भगवत्कृताक्षेपपरिहाराय
भगवंतमनुसरति ॥ करिष्ये वचनं तवेति ॥ १८.७३॥

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ १८.७४॥

एकांते सञ्जातः कृष्णार्जुनसंवादः कथं त्वया ज्ञात इति
धृतराष्ट्रहृद्गतशङ्कां निराह सञ्जय इत्याह ॥ इत्यहमिति ।
इति पदेन प्रथमाध्यायाद्युक्तस्य सर्वस्य परामर्शः । महानात्मा मनो
यस्य तस्य महात्मनः । अद्भुतं प्राक् कुत्रापि न श्रुतं आश्चर्यं,
रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ १८.७४॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ १८.७५॥

व्यासेन हि सञ्जयस्य कुरुक्षेत्रे युद्धसमाप्तिपर्यंतं तत्र प्रवृत्तस्य सर्वस्यापि दर्शनश्रवणे तव स्यातामिति दिव्यदृष्टिदानात् व्यासप्रसादादित्युक्तम् । योगं पुमर्थोपायं योगेश्वरात्सर्वोपायानामीश्वरात् । स्वयमेव कथयतः कृष्णात् । साक्षादन्याव्यवधानेन श्रुतवानित्यन्वयः ॥ १८.७५ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ १८.७६ ॥

तच्छ्रवणेन स्वस्य जातं तात्कालिकं फलमाह ॥ राजन्निति । हे राजन् इति धृतराष्ट्रस्य संबोधनम् । पुण्यं पारत्रिकसुखहेत्वदृष्टकरम् ॥ १८.७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ १८.७७ ॥

तच्च रूपं विश्वरूपम् ॥ १८.७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ १८.७८ ॥

युद्धकरणनिश्चयं श्रुतवतो राज्ञः कुत्र जयादिरिति हृद्गतशङ्कां निराह सञ्जयः ॥ यत्रेति । यत्र सेनायां योगीश्वरः सर्वोपायवतां स्वामी । तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीर्भूतिः संपत् नीतिर्न्यायः ध्रुवा निश्चलेति मम मतिः निश्चय इत्यर्थः ॥ १८.७८ ॥

अशेषगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे ।
नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥

इति श्रीकृष्णगीताभाष्याद्युक्तार्थसङ्ग्रहः ।
राघवेन्द्रेण यतिना कृतः सज्जनसंविदे ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

अष्टादशोऽध्यायः
